

A Discussion on the Accuracy and Correctness of Attributing Khosrownamēh to Attar-e Neishaburi

Hamideh Zeynalzadeh^{1*}
Rahman Moshtaghmehr²
Ahmad Goli³

Abstract

Khosrownamēh or Gol -o Hermez is one of the famous poems attributed to Attar, which, unlike other fake poems attributed to him, due to its poetic order and coherence, some linguistic features, and the relative mastery of the poet, has been praised by some in a way that they consider the poem as Attar's, and put besides his four main and definite poems, "Mantiq-uṭ-Ṭayr", "Asrarnamēh", "Elahinamēh" and "Mosibatnamēh". On the contrary, some others have rejected this attribution by stating evidence. This article deals with the stylistic study of Khosrownamēh in terms of structure, language and content. The research results show that the attribution of this poem to Attar is incorrect; because there are major differences between Khosrownamēh, and Attar's main works, both in terms of form and structure, also in terms of language usages in both lexical and syntactic levels, and in terms of content and theme. On the other hand, the rejection of its attribution to Attar is strengthened by the manuscript issues and extratextual study of this poem and the discovery of some historical facts.

Keywords: Attar Nishaburi, Khosrownamēh, structure, language, content.

Extended abstract

1. Introduction

Attar-e Neishabouri is one of the poets whose works have been underestimated throughout the history, to the point that a large number of inappropriate poems have been attributed to him and being placed in the ranks of his four main works "Mantiq-uṭ-Ṭayr", "Asrarnamēh", "Elahinamēh" and "Mosibatnamēh". Among the works wrongly attributed to Attar, and the subject of discussion and

*1. PhD in Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Madani University, Tabriz, Iran.

(Corresponding author: hamideh_aiandehnegar@yahoo.com).

2. Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Madani University, Tabriz, Iran. (r.moshtaghmehr@gmail.com)

3 Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Madani University, Tabriz, Iran. (ah.goli@yahoo.com)

research by many researchers of Persian literature, is *Khosrownameh*. The subject of this poem is the love story of two lovers named Khosro and Gol. The poem is written like some other romantic poems as *Khosrow and Shirin* of Nezami. This poem is written fluently, and in terms of style and poetic language, it has coherence, arrangement and the ability to induce the content to the reader, and by the way, this issue has caused some people to consider it as that of Attar without comprehensive investigation. In the present study, an attempt has been made to compare the *Khosrownameh* with Attar's main works both in terms of extratextual aspect (historical and manuscript issues) and from the stylistic aspect in the three fields of structure, language and content.

2. Theoretical framework

In general, there are many differences of opinion regarding the attribution of *Khosrownameh* to Attar. Among the prominent scholars of Persian literature, Saeed Nafisi, without any doubts, recognizes *Khosrownameh* as Attar's, and believes this poem is one of the works of Attar's youth and middle life. Shafi'i Kadkani believes that the name of this poem is actually Gol and Hermez, that Hermez is another form of the Greek word "Hermes", and *Khosrownameh* is the original name of Attar's *Elahinamah*. According to others, such as Zarrinkoob, by composing a romantic poem such as *Khosrownameh*, despite the interpretability of some of its verses to mystical themes, at the end of Attar's life and after composing his four main poems, the poet's spiritual and mystical behavior cannot be justifiable. Other valid reasons have also been presented later by other researchers in rejecting the attribution of *Khosrownameh* to Attar, including Ahmad Ezzatipour in a research while criticizing the reasons of other researchers pointing to some extratextual evidence and clues, such as The names of some characters in it, and the belief that its author is a "Shia" have led to the conclusion that *Khosrownameh* is not from Attar. Among the other important researches that have been done regarding the attribution of *Khosrownameh* to Attar, is "the stylistic study of *Khosrownameh* to explain the correctness of its attribution to Attar e Neishaburi" by Teimur Malmir. In this research, it has been concluded that due to the frequency of commonalities between *Khosrownameh* and Attar's main works, its attribution to Attar is correct. In a research titled "Whose is *Khosrownameh* from?" from Akbar Nahvi, the conclusion is that this poem is undoubtedly not from Attar, and it was written in Isfahan near 600 AH, and its poet was Sheikh Attar Abu Abdullah Muhammad Mianaji (d. 619 AH). A number of other researchers have also presented their opinions regarding the correctness or incorrectness of the attribution of *Khosrownameh* to Attar e Neishabouri in various articles, but in none of these studies, the investigations have not been comprehensive, and have not led to correct conclusion.

3. methodology

In this research, an attempt has been made to investigate the attribution of *Khosrownameh* to Attar, both in terms of extratextual evidence, and in terms of intratextuality, i.e. stylistic issues using analytical-inferential methods.

4. Research & Discussion

In this research, the indisposition and correctness of the attribution of *Khosrownameh* to Attar has been investigated from two extratextual (historical and manuscript issues) and intratextual (stylistic) aspects. From extratextual analysis, it was concluded that the date of writing of the oldest manuscript of *Khosrownameh* is 696 AH, so it can be definitely said that this poem was written in the 7th century of hegira. Another important point that can be considered from a historical point of view in this poem is the praise of “Imam Hasan” and “Imam Hussain” (second and third “Imams” of Shia Muslims), and two Hanafi and Shafei imams by the poet, which shows that he was of the Shafei religion; and if he mentioned Imam Hanafi as well, it was because of observing the social and religious situation of Isfahan in the sixth century. Since in this era, most of the people of Isfahan were Shafi'i and Hanafi, and both clans were very strict in their beliefs and were constantly in conflict with each other. The comparison of *Khosrownameh* with Attar's four main works in terms of intratextual and stylistic issues indicates that, firstly, *Khosrownameh* was written with an almost coherent structure and with a slight difference from Attar's style in arranging the contents in his poems; With full knowledge of the ways of composing a long poem, the poet has divided and arranged the different contents of the work and has started his story. Secondly, due to the fact that *Khosrownameh* has the necessary eloquence and fluency to an acceptable extent, the lexical and syntactic level of the language in this poem is not much different from the lexical and syntactic level of Attar's poems, and only in a few cases we can carefully point out the differences. Thirdly, in terms of theme, this poem can be interpreted into mystical themes, so that from many of its verses, the influence of the poet from *Thoughts of Ibn e Arabi*, especially his most famous theory, "pantheism", is evident, while Attar puts "Oneness" in opposition to polytheism.

5. Conclusions & Suggestions

Based on the examination and comparison of *Khosrownamah* with the main works of Attar from two very important extratextual and intratextual aspects, the conclusion was reached that firstly, according to the date of the oldest manuscript, this poem was written in the 7th century of hegira, and secondly, despite having eloquence and coherence, in terms of structure, syntax, vocabulary, content, and theme is different from Attar's main poems.

Select Bibliography

- Aghabozorg Tehrani, M. Thr pretext to ballads of Shia. 25 volumes. Beirut: Dar al-Azwa. 1982. [In Persian].
- Akbari Beyraq, H., Koohsarian, F. Evaluation of Attar e Neishabouri's Khosrownameh from the perspective of formalism. 3rd National Conference of Management and Humanities Researches in Iran, Collection of Articles, Tehran: Mastermind Management Research Institute. 2016; 1-24. [In Persian].
- Attar Neishaburi, F. Khosrownamah. Ahmad Soheili e Khansari (ed.). Tehran: Taban. 1960. [In Persian].
- Derayati, M. List of Iranian manuscripts (DNA). 12 volumes. Mashhad: Al-Jawad Cultural Research Institute. 2010. [In Persian].
- Ezzatiparvar, S. Is Khosrownameh by Attar Neishaburi. Keyhan e Andisheh. 1995; 11(62): 163-172. [In Persian].
- Foruzanfar, B. Description of life and criticism and analysis of the works of Sheikh Fariduddin Attar e Neishabouri. Tehran: Dekhoda. 1974. [In Persian].
- Malmir, T. Stylistic study of Khosrownameh to explain the correctness of its attribution to Attar e Neishaburi. Bahar e Adab. 2013; 4 (3): 1-20. [In Persian].
- Nafisi, S. Biography of Attar e Neishabouri. Tehran: Eqbal. 2014. [In Persian].
- Nahvi, A. Whose is Khosrownameh from. Literary Inquiris. 2010; 43 (169): 75-96. [In Persian].
- Zarinkoub, A. Search in Iranian Sufism, Tehran: Amir Kabir. 2000. [In Persian].

How to cite:

Zeynalzadeh H, Moshtaghmehr R, Goli A. A Discussion on the Accuracy and Correctness of Attributing Khosrownameh to Attar-e Neishaburi. *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani*. 2023; 1(15): 93-113. DOI:10.22124/plid.2024.24954.1643

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۴
صفحات: ۹۳-۱۱۳

بختی در صحت و سقم انتساب منظومه خسرونامه

احمد گلی^۳

رحمان مشتاق‌مهر^۲

حمیده زینال‌زاده^۱

چکیده

منظومه عاشقانه خسرونامه یا گل و هرمز یکی از مثنوی‌های معروف منتسب به عطار است که برخلاف دیگر مثنوی‌های جعلی منسوب به وی، به‌خاطر نظم و انسجام شعری و اشتغال بر پاره‌ای ویژگی‌های زبانی و تبحر سراینده، عده‌ای را بر آن داشته‌است تا این منظومه را از آن عطار بدانند و آن را در ردیف چهار منظومه اصلی و مسلم وی، یعنی منطق‌الطیر، اسرارنامه، الهی‌نامه و مصیبت‌نامه بنشانند. درمقابل، عده‌ای دیگر نیز با بیان ادله‌ای این انتساب را رد کرده‌اند. این مقاله به مطالعه سبک‌شناختی خسرونامه از حیث ساختار، زبان و محتوا می‌پردازد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد انتساب این منظومه به عطار نادرست است؛ زیرا بین خسرونامه و آثار مسلم عطار، هم از حیث شکل و ساختار، هم از نظر کاربردهای زبانی در دو سطح واژگانی و نحوی و هم از جنبه محتوا و درونمایه، اختلاف و تفاوت‌های عمده‌ای وجود دارد. از طرف دیگر با مطالعه نسخه‌شناختی و برون‌متنی این منظومه و کشف برخی حقایق تاریخی، رد انتساب آن به عطار تقویت می‌شود.

واژگان کلیدی: عطار نیشابوری، خسرونامه، ساختار، زبان، محتوا

-
۱. دانش‌آموخته زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران (نویسنده مسؤل)
✉ hamideh_aiandehnehar@yahoo.com
۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران.
r.moshtaghmehr@gmail.com
۳. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران.
ah.goli@yahoo.com

۱- مقدمه و بیان مسأله

عطار نیشابوری از جمله شاعرانی است که علاوه بر مبهم ماندن زندگی و احوال او در طول تاریخ، با افسانه‌پردازی‌های عده‌ای در قرون بعد آمیخته شده و درباره او در منابع مختلف بسیار سخن گفته‌اند، در آثار او نیز بی‌مبالاتی شده است؛ به طوری که علاوه بر چهار مثنوی *منطق‌الطیر*، *الهی‌نامه*، *مصیبت‌نامه* و *اسرارنامه* و مجموعه رباعیات موسوم به *مختارنامه* و نیز دیوان شعر که به تصریح دانشمندان و محققان به طور قطع و یقین از عطارند، بسیاری از آثار مجعول و منحولی را نیز به او نسبت داده‌اند و در این باره چنان مبالغه کرده‌اند که بنابه قول تذکره‌نویسانی از جمله صاحبان *روضات‌الجنت*، *ریاض‌العارفین*، *بستان‌السیاحه*، آثار عجم و *مجمع‌الفصحا*، شماره آثار او به ۱۱۴ و گاهی به ۱۹۰ رسیده است (نفیسی، ۱۳۸۴: ۱۰۸-۱۰۴). در میان آثاری که به نادرست به عطار نیشابوری نسبت داده شده و محل بحث و تأمل بسیاری از محققان و دانشمندان و منتقدان ادب فارسی قرار گرفته و هنوز هم عده‌ای با بیان ادله مختلف سعی در اثبات درستی انتساب آن به عطار دارند، منظومه خسرونامه است. این منظومه در ۸۳۶۴ بیت در بحر هزج مسدس محذوف سروده شده و با این بیت آغاز می‌شود:

به نام آنکه گنج جسم و جان ساخت طلسم گنج جان هر دو جهان ساخت
(عطار، ۱۳۳۹: ۱)

موضوع آن، ماجرای عشق دو دل‌داده و داستان زندگانی دو شاهزاده به نام‌های خسرو و گل است و چون اساس آن *معاشقه خسرو و گل* است، به نام «خسرو و گل» هم مشهور شده است. خسرونامه در میان مثنویات منسوب به عطار تنها منظومه‌ای است که چون منظومه‌های عاشقانه ایرانی قرون پنجم و ششم همچون ویس و رامین *فخرالدین اسعد گرگانی* و خسرو و شیرین نظامی سروده شده است و می‌توان مشابهت‌های زیادی بین این سه اثر پیدا کرد. اصل این داستان شیرین چنانکه سراینده در آغاز کتاب اشاره کرده، افسانه‌ای باستانی است به قلم بدر اهوازی که احوالش مانند بسیاری از داستان‌نویسان مجهول است. این منظومه همچنین تنها منظومه‌ای است که از نظر سبک و شیوه بیان با دیگر آثار منسوب به عطار تفاوت دارد؛ یعنی به جرأت می‌توان گفت که از نظر سبک و زبان شعری تا حدودی دارای انسجام، نظم و توانایی در القای مطالب به خواننده است؛ هرچند نباید برخی تکرارها و التزام‌های بی‌مورد و گاه برخی اغلاط نحوی آن را نادیده گرفت. درباره نام درست و قطعی این منظومه بین محققان اختلاف نظر وجود دارد؛ سعید نفیسی (۱۳۸۴: ۱۰۴-۱۰۸) در کتاب *زندگی‌نامه عطار*

نیشابوری، معتقد است که نام این منظومه قطعاً خسرونامه است و دلایلی ذکر می‌کند؛ از جمله می‌گوید که عطار، خود، در بیتی از این منظومه به نام آن اشاره کرده‌است:

به نام خسرو روی زمین را نهادم نام خسرونامه این را
(عطار، ۱۳۳۹: ۲۹)

یکی دیگر از دلایلی که نفیسی برای نام این منظومه می‌آورد این است که عطار در مقدمهٔ مختارنامهٔ خود نیز نام آن را خسرونامه آورده‌است. شفیع کدکنی (۱۳۸۶: ۳۵-۳۴) در مقدمهٔ مختارنامه علاوه بر اینکه خسرونامه را از عطار نمی‌داند، بر این است که نام این منظومه در حقیقت گل و هرمز است که هرمز شکل دیگری از واژهٔ «هرمس» یونانی است و خسرونامه هم نام اصلی و اولیهٔ الهی‌نامهٔ عطار است و الهی‌نامه نامی است که خود عطار یا دیگران بعدها بر آن گذاشته‌اند. در پژوهش حاضر تلاش بر این است تا با شیوه‌های تحلیلی-استنباطی، انتساب منظومهٔ خسرونامه به عطار هم از نظر شواهد و قراین برون‌متنی (تحلیل نسخه‌شناختی) و هم از نظر شواهد و قراین درون‌متنی یعنی مسائل سبک‌شناختی بررسی شود. بدین منظور پس از تحلیل نسخه‌شناختی و بررسی مسائل برون‌متنی این منظومه، آن را از سه جنبهٔ سبک‌شناختی زبان (در دو سطح واژگانی و نحوی)، شکل و ساختار و محتوا تحلیل و بررسی و با چهار منظومهٔ اصلی عطار مقایسه کرده‌ایم.

۲- پیشینهٔ تحقیق

به‌طور کلی در باب انتساب خسرونامه به عطار اختلاف نظرهای فراوانی وجود دارد. نفیسی (۱۳۸۴: ۱۲۴) در توضیحات مختصری که دربارهٔ این منظومه به‌دست داده، عملاً تردیدی در انتساب آن به عطار نکرده و به این دلیل که شاعر در پایان کتاب به مرگ مادر خود اشاره کرده، معتقد است که خسرونامه از آثار دورهٔ جوانی و اواسط عمر عطار است. با توجه به این سخن نفیسی، تناقض و اختلاف بین نظر او و شفیع کدکنی در این باره آشکار می‌شود و اگر بخواهیم عقیدهٔ شفیع را دربارهٔ نام اصلی این منظومه بپذیریم، باید بگوییم که نفیسی نیز مثل دیگران در خصوص نام اصلی و حقیقی این منظومه و شهرت آن به خسرونامه تردیدی نداشته‌است. بدیع‌الزمان فروزانفر (۱۳۵۳: ۷۵) نیز خسرونامه را از عطار می‌داند و بدین منظور مخاطب را به مقدمهٔ خسرونامه و مختارنامه ارجاع می‌دهد و اذعان می‌کند که عطار در آن مقدمه‌ها از آثار خود نام برده و اگرچه در مقدمهٔ مختارنامه نام خسرونامه را گفته و ذکر از الهی‌نامه نیاورده، در عوض در مقدمهٔ خسرونامه نام الهی‌نامه را ذکر کرده‌است.

از ابیات مختارنامه و خسرونامه استنباط می‌شود که عطار خسرونامه را بعد از هر چهار مثنوی معروف خود یعنی اسرارنامه، الهی‌نامه، منطق‌الطیر و مصیبت‌نامه سروده؛ بنابراین وی طبیعتاً می‌بایستی در زمان سرودن خسرونامه در پیری و کهولت به‌سر می‌برده‌است. این مسأله محققان را در انتساب خسرونامه به عطار با توجه به اندیشه و افکار روحانی و عرفانی او در چهار مثنوی قطعی‌اش دچار تردید کرده‌است؛ در نظر آنها علی‌رغم تفسیرپذیری برخی ابیات خسرونامه به مضامین عرفانی و معنوی، بعید به نظر می‌رسد که شاعری همچون عطار در پایان عمر به سرودن منظومه عاشقانه همت گمارد؛ همان‌طور که عبدالحسین زرین‌کوب (۱۳۷۹: ۲۶۵) با آنکه خسرونامه را از نکات اخلاقی و عرفانی خالی نمی‌بیند، انتساب این کتاب را به عطار امری مستبعد می‌داند و بر آن است که این منظومه را نمی‌توان «به‌طور قطع جزو آثار اوایل عمر شاعر شمرد و اگر جزو آخرین آثار باشد، دیگر سلوک روحانی و عرفانی شاعر چندان صمیمانه و قابل توجه نخواهد بود»؛ این استدلال زرین‌کوب را برخی محققان رد کرده‌اند؛ از جمله احمد عزتی‌پرور (۱۳۷۴: ۱۶۳-۱۷۲) در مقاله‌ای با عنوان «آیا خسرونامه از عطار نیشابوری است؟» استدلال زرین‌کوب را این‌گونه رد کرده‌است که اولاً اشتغال به سرودن چنین داستانی، تشبیه به قصه حضرت یوسف در قرآن بوده‌است و ثانیاً ذکر چنین داستان‌هایی با سلوک عرفانی منافات ندارد؛ زیرا نظامی نیز بعد از سرودن منظومه حکمی و عرفانی مخزن‌الاسرار، به نظم قصه‌های بزمی خود همچون «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» پرداخته‌است؛ و ضمن نقد دلایل محققان دیگر در رد انتساب خسرونامه به عطار و دقت و تأمل در برخی قراین و شواهد برون‌متنی از قبیل وجود نام برخی شخصیت‌ها در آن و اعتقاد به شیعه‌بودن سراینده آن، به این نتیجه رسیده‌است که این منظومه از عطار نیست؛ مجتبی مینوی (۱۳۳۶: ۴۵۴-۴۶۳) نیز این داستان را به نثر بازنویسی کرده و زیر نام عطار در مجله سخن به چاپ رسانیده‌است؛ هلموت ریتر (۱۳۸۸: ۱-۲) با اینکه درباره اصلت برخی مثنوی‌های متأخر منسوب به عطار تردید کرده و انتساب آنها را به عطار مردود می‌شمارد، در انتساب خسرونامه به عطار تردید نمی‌کند و آن را جزو مثنوی‌هایی به حساب می‌آورد که براساس نمونه‌ها و سرمشق‌های یونانی سروده شده‌است؛ تیمور مالمیر (۱۳۹۰: ۲۰-۱) در مقاله‌ای پس از بررسی‌های سبک‌شناختی خسرونامه و مقایسه آن با آثار قطعی عطار به لحاظ موضوع و محتوا، شیوه بیان و خصیصه‌های سبکی مثل متناقض‌نما، واژگان و تعابیر، به این نتیجه رسید که به دلیل بسامد مشترکات خسرونامه با آثار مسلم عطار، انتساب آن به عطار درست است. اکبر

نحوی (۱۳۸۹: ۶۶-۷۵) در پژوهشی پس از بررسی‌هایی که دربارهٔ هویت و زمان ممدوح گویندهٔ خسرونامه انجام داده و با در نظر گرفتن تحقیقات سایر محققان و پژوهشگران همچون شفیعی کدکنی، به این نتیجه رسیده‌است که این منظومه بی‌گمان از عطار نیشابوری نیست و نزدیک به سال ۶۰۰ هجری در اصفهان سروده شده و گویندهٔ آن با پذیرش قول حاجی خلیفه در کشف‌الظنون، شیخ عطار ابوعبدالله محمد میانجی (م. ۶۱۹ هـ.ق) بوده‌است؛ نفیسی (۱۳۸۴: ۱۳۰) نیز در میان آثار منسوب به عطار، از اثر دیگری به نام گل و هَرَمز نام می‌برد و آن را جدا از منظومهٔ خسرونامه معرفی می‌کند و می‌نویسد که گل و هَرَمز مثنوی کوچکی است که براساس گفته‌های صاحبان تذکرهٔ الشعرا و هفت اقلیم و نیز صاحب کشف‌الظنون از شیخ عطار ابوعبدالله میانجی (م ۶۱۹ هـ.ق) است؛ در پژوهش حسن اکبری بیرق و فائزه کوهساریان (۱۳۹۵: ۱-۲۴) ضمن باور نگارندگان به صحت انتساب خسرونامه به عطار، به بررسی فرم خسرونامه در سه بخش موسیقی کناری، تکرار، بافت و عناصر زبانی (در سه سطح آوایی، واژگانی و نحوی) و نحوهٔ بهره‌گیری شاعر از این عناصر به صورت هنجارگریزی‌های معنایی و نحوی پرداخته شده‌است. نکته در این مقاله اینکه نگارندگان با وجود اینکه این اثر را از جنبه‌های فرمالیستی بررسی کرده‌اند، هیچ مقایسه‌ای بین خسرونامه با دیگر منظومه‌های مسلّم و قطعی عطار انجام نداده‌اند تا مشخص گردد این منظومه با وجود داشتن فرم و صورت منسجم، تا چه اندازه با مثنوی‌های مسلّم عطار نظیر الهی‌نامه، منطق‌الطیر و مصیبت‌نامه مطابقت دارد یا به‌طور کلی چه شباهت‌ها یا تفاوت‌هایی از نظر کاربرد عناصر زبانی و بافت نحوی بین این منظومه و منظومه‌های یادشدهٔ عطار وجود دارد. سارا گرامی و زرین‌تاج واردی (۱۳۹۸: ۲۵۴-۲۷۲) با در نظر گرفتن ادلهٔ استادان دربارهٔ سرایندهٔ اثر به اثبات یا رد انتساب آن به عطار پرداخته و سپس آن را از منظر محتوایی در حوزهٔ بحث اعتقادی، مواعظ اخلاقی و عشق بررسی کرده‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که اولاً خسرونامه براساس تحقیقات اکبر نحوی متعلق به ابوعبدالله میانجی، شاعر قرن ششم است که در قرن نهم شخص ناشناسی آن را شرح و بسط داده و ثانیاً این منظومه به جهت محتوایی، منظومه‌ای عاشقانه‌است که اصطلاحات و مفاهیم عرفانی نیز با محوریت وحدت وجود برگرفته از اندیشه‌های ابن‌عربی در آن آمده‌است؛ عشق، موضوع محوری این منظومه به‌شمار می‌آید که در ضمن آن به تضاد عقل و عشق و برتری عشق بر عقل نیز پرداخته شده‌است. علاوه بر عشق، مضامین دیگری نیز همچون مواعظ اخلاقی (بایدها و نبایدها) و تقدیرگرایی و اعتقاد به مرگ در این منظومه دیده می‌شود.

باتوجه به این اختلاف‌نظرها، هنوز به‌طور دقیق صحت یا سقم انتساب خسرونامه به عطار نیشابوری روشن نشده زیرا بررسی‌ها و مطالعات در این باره همه‌جانبه نبوده‌است؛ به‌عنوان مثال، هیچ پژوهشی مبنی بر مقایسه این اثر از حیث مسائل سبک‌شناختی با چهار مثنوی قطعی عطار یعنی اسرارنامه، الهی‌نامه، منطق‌الطیر و مصیبت‌نامه نشده‌است؛ در این پژوهش، خسرونامه از سه جنبه سبک‌شناختی یعنی شکل و ساختار، زبان و محتوا با چهار اثر یادشده از عطار مقایسه و درستی یا نادرستی تعلق آن به عطار مشخص شده‌است.

۳- بررسی انتساب خسرونامه به عطار از حیث مسائل نسخه‌شناختی و برون‌متنی

قدیمی‌ترین نسخه خطی یافت‌شده از خسرونامه در فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران، مربوط به سال ۷۳۱ق است (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۴: ۸۶۷)؛ در کتاب‌شناسی عطار نیشابوری نیز تاریخ کتابت قدیمی‌ترین نسخه خسرونامه، سال ۶۹۶هـ یعنی اواخر قرن هفتم هجری آمده است. این نسخه در موزه ملی پاریس نگهداری می‌شود (میرانصاری، ۱۳۸۲: ۲۲۰).

از خسرونامه برای اولین بار با نام «خسرو و گل» در کتاب الذریعه الی تصانیف الشیعه آقابزرگ تهرانی (بی‌تا: ج ۷: ۱۶۱) به‌عنوان یکی از مصنفات شیعه و متعلق به عطار نیشابوری یاد شده‌است. خسرونامه برای اولین بار، در ۱۳۳۹ش به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری در انتشارات تابان چاپ شده‌است. در پژوهش حاضر نیز به این نسخه استناد شده‌است. سهیلی خوانساری (۱۳۳۹: پنج)، در مقدمه این کتاب درباره انتساب این اثر به عطار می‌نویسد: «داستان خسرونامه بعد از عطار به نام گل و هرمز و خسرو و گل معروف شده و اکنون چنان است که ارباب دانش نام اصلی آن را کمتر می‌دانند و برخی هم خسرونامه و گل و هرمز را به اشتباه دو مثنوی دانسته‌اند. بعضی این مثنوی را از شیخ عطار نمی‌دانند. آنان که دارای این عقیده‌اند، مسلماً یک بار هم در آن امعان نظر نکرده‌اند؛ چه اندک دقت و تتبع صحت انتساب آن را به وی اثبات می‌کند».

در متن خسرونامه قراین و شواهد چندانی که دلالت بر تعلق آن به زمان نزدیک به عطار یا کمی پس از وی کند، وجود ندارد اما باتوجه به اینکه تاریخ کتابت قدیمی‌ترین نسخه خطی آن سال ۶۹۶ق است، می‌توان به‌طور قطع و یقین گفت که این منظومه در قرن هفتم سروده شده و شیوه بیان سراینده در آن از نظر نزدیک‌بودن به سبک و شیوه بیان در اشعار قرون ششم و هفتم و تقلید سراینده از منظومه‌های داستانی آن دوره‌ها، این مسأله را تأکید و تقویت می‌کند. همچنین به‌استناد اکبر نحوی (۱۳۸۹: ۸۵)، ابیاتی از خسرونامه یا گل و هرمز در منظومه شیرازنامه زرکوب شیرازی در قرن هشتم درج شده و نسخه‌هایی از گل و هرمز در

میان مردم منتشر بوده‌است. نکته دیگر، مدح امام حسن (ع) و امام حسین (ع) و دو امام حنفی و شافعی است که نشان می‌دهد سراینده بر مذهب شافعی بوده و اگر از امام حنفی نیز یاد کرده، به دلیل ملاحظه اوضاع اجتماعی و دینی اصفهان در قرن ششم بوده‌است؛ چون در این عصر بیشتر مردم اصفهان شافعی و حنفی بودند و هر دو طایفه در عقاید خود بسیار سختگیر و پیوسته با هم در جنگ و ستیز بودند (نحوی، ۱۳۸۹: ۸۷-۸۸). همان‌طور که پیش از این نیز گفته شد، بسیاری از ابیات خسرونامه از فصاحت و شیوایی برخوردارند و این نشان می‌دهد که شاعر آن تاحدودی به اصول و فنون سرودن شعر آشنا بوده‌است. اما در بعضی ابیات، خواننده با نام «فرید» مواجه می‌شود و این تردید در ذهن او ایجاد می‌شود که آیا این منظومه سروده فریدالدین عطار نیشابوری است یا عطار دیگری. شاعر در جای‌جای منظومه نام و تخلص خود را به‌منظور مباهات و ستایش از خود می‌آورد:

زهی عطار کز فضل الهی	بحمدالله تو داری پادشاهی
تویی اعجوبه دوران سخن را	تو دادی در معانی جان سخن را
منم امروز در ملک سخن شاه	به هر مویی نموده در سخن راه
	(عطار، ۱۳۳۹: ۲۵۱)
فرید است این زمان بحر معانی	که بر وی ختم شد گوهرفشانی
ز بس معنی که دارم می‌ندانم	که هر یک را به هم چون دررسانم
	(همان: ۳۲۹)

به‌زعم برخی محققان، این ابیات را کاتب جاعلی الحاق کرده‌است و خواسته به دلایلی این اثر را به عطار نیشابوری منتسب کند اما برخی قراین ظریف و دقیق حاکی است که سراینده این منظومه که مرید خواجه سعدالدین ابوالفضل بوده، در اصفهان می‌زیسته‌است؛ برای همین بعید است که فریدالدین عطار مدتی در اصفهان اقامت کرده باشد (همان: ۸۹-۸۸). برای تأکید بر این مسأله، دقت در برخی واژگان و اصطلاحات به‌کاررفته در خسرونامه نشان می‌دهد که این اثر نمی‌تواند از عطار نیشابوری باشد بلکه از عطار دیگر یا همان شیخ عطار عبدالله میانجی است که در زبان خود از این واژه‌ها و اصطلاحات استفاده می‌کرده‌است. در بررسی زبان به‌کاررفته در این منظومه بیشتر به این مباحث پرداخته خواهد شد.

۴- وجود ابیاتی از منظومه‌های مسلم عطار در متن خسرونامه

مورد دیگری که در خسرونامه نظر مخاطب را به خود جلب می‌کند و او را در دوراهی تردید برای تشخیص درستی یا نادرستی انتساب این منظومه به عطار نیشابوری قرار می‌دهد، وجود

ابیاتی در قسمت‌های آغازین کتاب است که سراینده در آنها به آثار دیگر خود که همگی آثار مسلم و قطعی عطار نیشابوری است اشاره کرده‌است:

مصیبت‌نامه زاد رهروان است	الهی‌نامه گنج خسروان است
جهان معرفت اسرارنامه‌است	بهشت اهل دل مختارنامه‌است
مقامات طيور اما چنان است	که مرغ عشق را معراج جان است
چو خسرونامه را طرزی عجیب است	ز طرز او که و مه را نصیب است

(عطار، ۱۳۳۹: ۳۴-۳۳)

تعمد در آوردن نام آثار دیگر عطار، در دیگر مثنوی‌های منسوب به او نیز دیده می‌شود و باید پذیرفت که به احتمال زیاد، ذکر نام آثار دیگر عطار در این منظومه نیز تعمدی است؛ چه خود سراینده و چه کاتبان نسخ یا کسانی که سراینده واقعی منظومه را به درستی نمی‌شناخته و به جهت تشابه نام او با نام عطار، این ابیات را به آن افزوده‌اند.

در سراسر متن خسرونامه، ابیاتی به تقلید از منظومه‌های مسلم عطار دیده می‌شود. این ابیات یا عینا و بدون تغییر و تصرف یا با اندک تغییر سروده شده‌اند؛ به‌عنوان مثال ابیات زیر عینا از الهی‌نامه عطار (۱۳۹۴: ۱۱۱ و ۱۱۲) برداشته شده‌است:

ز نامش پرشکر شد کام جان‌ها	ز یادش پرگهر تیغ زبان‌ها
جهان عشق را پا و سری نیست	به‌جز خون دل آنجا رهبری نیست
کسی عاشق بود از پای تا فرق	چو گل در خون بود اول قدم غرق

(عطار، ۱۳۳۹: ۱۵۱) (همان‌جا)

برخی ابیات نیز از نظر فکری و زبانی به سبک مثنوی‌های اصلی عطار سروده شده‌اند. در این ابیات نیز تقلید و اقتباس با اندک تغییر و تصرف است. اغلب این مضامین مشترک به صورت مختلف در همه منظومه‌های مسلم عطار آمده‌اند که در اینجا به چند نمونه اشاره می‌شود:

خسرونامه:

تو نیکی کن اگر بد کرده‌ام من	که آن بد با دل خود کرده‌ام من
------------------------------	-------------------------------

(همان: ۱۱۴)

منطق الطیر:

تو مکن بد گرچه من بد کرده‌ام	زانکه این بد جمله با خود کرده‌ام
------------------------------	----------------------------------

(عطار، ۱۳۹۵: ب: ۴۳۴)

خسرونامه:

چو از خود می‌توان رستن به یک دم	نیرزد شادی عالم به یک غم
---------------------------------	--------------------------

(عطار، ۱۳۳۹: ۲۴۲)

اسرارنامه:

چه یک جو؟ نیم ارزن هم نیرزد
(عطار، ۱۳۹۴: الف: ۱۸۴)

همه دنیا به یک جو غم نیرزد

خسرونامه:

غریب و بی‌کس و حیران نشسته
(عطار، ۱۳۳۹: ۱۵۴)

منم در کلبه احزان نشسته

الهی‌نامه:

جهانی آتشم بر جان نشاندی
(عطار، ۱۳۹۴: ب: ۱۵۷)

مرا در کلبه احزان نشاندی

خسرونامه:

اگر خاکی است در کان تو، زر کن
(عطار، ۱۳۳۹: ۷)

تو را دشمن تویی از خود حذر کن

مصیبت‌نامه:

چشم می‌داری ز دشمن دوستی
(عطار، ۱۳۹۵: الف: ۱۲۶)

تو به هم با دشمنان در پوستی

این شواهد نیز مخاطب را در تأیید درستی انتساب خسرونامه به عطار مردد می‌کند و به‌قول عزتی‌پرور (۱۳۷۴: ۱۷۰) سراینده این منظومه کسی جز عطار است که خواسته با این اخذ و اقتباس‌ها اثر خود را به شیوه عطار نزدیک سازد؛ زیرا هیچ شاعر توانایی برخی از ابیات خود را در آثار دیگرش تکرار نمی‌کند.

۵- بررسی سبک‌شناختی و درون‌متنی خسرونامه و مقایسه آن با سبک منظومه‌های مسلم عطار
۵-۱- شکل و ساختار

خسرونامه منظومه‌ای است به‌شکل یک داستان خطی بلند با مضمون عشق دو شخصیت به نام‌های خسرو و گل. این داستان ظاهراً شبیه داستان‌های عاشقانه منظومی است که در قرون پنجم و ششم نوشته شده‌اند؛ داستان‌هایی مثل «ویس و رامین» فخرالدین اسعد گرگانی و «خسرو و شیرین» نظامی. به‌طور کلی خسرونامه از نظر شکل و ساختار ظاهری و اشتمال بر فصول مختلف، تقریباً مرتب و منظم جلوه می‌کند؛ منظومه با ستایش و نیایش پروردگار (در ۲۱۹ بیت) آغاز می‌شود. سراینده در این قسمت به ذکر صفات و قدرت خلافت و آفرینندگی

خداوند پرداخته و به آفرینش زمین و آسمان و اجزا و عناصر طبیعت اشاره کرده‌است. در تمامی این ابیات و از فحوای کلام او، تأکید بر وحدت وجود در جهان هستی دریافت می‌شود:

اگر جمله یکی ور صدهزار است بجز او نیست این خود آشکار است

(عطار، ۱۳۳۹: ۵)

در آن وحدت دو عالم را شکی نیست که موجود حقیقی جز یکی نیست

حق است و نور حق چیزی دگر نیست ببايد گفت حق جز حق دگر کیست

(همان: ۶)

وی بدین منظور به داستان معروف دست‌سودن کوران بر عضوی از اعضای فیل و تفسیری که هر یک از آنها از آن به دست می‌دهند، استناد، و در نتیجه به مسأله وحدت در کثرت اشاره و تأکید می‌کند که اگر عدد بی‌شمار است، در حقیقت یکی بیش نیست:

عدد گر می‌نماید تو یقین دان که توحید است در عین‌الیقین آن

تو هم یک چیزی و هم صدهزاری دلیل از خویش روشن‌تر نداری

عدد گر غیر خود بینی روا نیست ولی چون عین خود بینی خطا نیست

(همان: ۵)

سراینده پس از ستایش پروردگار، به نعت پیامبر (در ۱۷۹ بیت) می‌پردازد و سپس ابیاتی را در نعت و منقبت خلفای اربعه می‌سراید. برای نعت ابوبکر ۱۷ بیت، برای نعت عمر ۲۰ بیت، برای نعت عثمان ۱۶ بیت و برای نعت علی (ع) ۲۰ بیت می‌آورد. علاوه بر خلفای اربعه، امام حسن (ع) و امام حسین (ع) را در ۳۰ بیت می‌ستاید. سپس، ۱۴ بیت در فضیلت امام ابوالفضل ابی‌طالب و ۲۴ بیت در فضیلت امام شافعی و در پایان در مدح ممدوح خود، خواجه سعدالدین ابوالفضل ابیاتی می‌سراید. شاید یکی از عواملی که سبب شده برخی خسرونامه را از عطار بدانند، تنظیم فصول و مطالب کتاب باشد. وی همچون عطار مقدمات را مفصل سروده‌است؛ پس از اتمام این بخش‌ها چند بیتی در بیان سبب نظم کتاب و نحوه پرداختن به این داستان سروده و پیداست که به شیوه سرایش شعر و تدوین یک منظومه بلند تاحدودی آگاه است. تفاوتی که از نظر شکل و ساختار بین خسرونامه و چهار مثنوی قطعی عطار وجود دارد، یکی اینکه عطار در هیچ‌کدام از مثنوی‌های خود، پس از ستایش خدا و نعت پیامبر و خلفای پس از او به نعت امامان مذاهب اهل تسنن نپرداخته‌است و باینکه خود سنی بود، شاید کسان دیگری غیر از بزرگان دین و خلفا را شایسته مدح نمی‌دیده‌است و این، با روحیه عارف‌مسلك او که باور به وجود خدای یگانه و عشق به او را سرلوحه سلوک و طریقت می‌دانسته منافات

ندارد و اگر هم به منقبت پیامبر و خلفا می‌پردازد، به جهت برخورداری آنها از پشتوانه‌های معنوی و عرفانی است که آنها را به‌عنوان سرمشق و الگو در زندگی خود می‌پذیرد.

حجم خسرونامه کمی بیشتر از حجم چهار مثنوی مسلّم عطار است؛ اسرارنامه عطار ۳۳۰۷ بیت، الهی‌نامه ۶۶۸۵ بیت، منطق‌الطیر ۴۷۲۴ بیت و مصیبت‌نامه ۷۴۲۵ بیت دارد. حجم بخش‌های آغازین و مقدماتی خسرونامه نیز تقریباً نزدیک به حجم قسمت‌های موردنظر در چهار منظومه عطار است؛ مثلاً ستایش خدا در این منظومه ۲۱۹ بیت است؛ مقدمه منطق‌الطیر عطار نیز بدون احتساب حکایتی که برای آن آورده شده، ۲۴۴ بیت، الهی‌نامه ۱۵۶ بیت، مصیبت‌نامه ۲۲۸ بیت و اسرارنامه ۱۵۵ بیت دارد. حجم بخش‌های دیگر نیز مثل نعت پیامبر (۱۷۹ بیت) و خلفای اربعه (ابوبکر، ۱۷ بیت، عمر، ۲۰ بیت، عثمان ۱۶ بیت و علی ۲۰ بیت) نزدیک به حجم این قسمت‌ها در منظومه‌های عطار است. نعت پیامبر در منطق‌الطیر ۱۴۴ بیت، در الهی‌نامه (با توصیف معراج او) ۱۱۷ بیت، در مصیبت‌نامه (با توصیف معراج او) ۱۷۳ بیت و در اسرارنامه (با توصیف معراج او) ۱۱۹ بیت است. در منطق‌الطیر برای هر خلیفه ۱۳ بیت، در مصیبت‌نامه ۲۱ بیت، در الهی‌نامه ۳۰ بیت و در اسرارنامه ۱۵ بیت آورده شده است. بنابراین نمی‌توان از این نظر تفاوت برجسته‌ای بین خسرونامه و منظومه‌های اصلی عطار قائل شد؛ اما خاتمه خسرونامه در ۱۱۰ بیت سروده شده است؛ حال آنکه عطار در خاتمه منظومه‌های خود، ۴۲ بیت برای مصیبت‌نامه، ۲۹ بیت برای الهی‌نامه، ۳۶ بیت برای اسرارنامه و ۵۳ بیت برای منطق‌الطیر (بدون احتساب حکایت‌ها) در نظر گرفته است.

۵-۲- زبان

خسرونامه تنها مثنوی منسوب به عطار است که از نظر سبکی با بقیه آثار منسوب به عطار تفاوت دارد. هم شکل و ساختار بیرونی و هم ویژگی‌های سبکی و زبانی آن برخلاف دیگر مثنوی‌های منسوب که در نهایت سستی و ناتندرستی سروده شده‌اند، تا حد قابل‌قبولی قدرت و سلاست لازم را دارد و تنها منظومه‌ای است که سراینده آن از اصول و قواعد نحو و دستور زبان فارسی آگاهی داشته و به موازین سرایش شعر مسلط بوده است و در واقع استعداد و ذوق لازم برای سرودن و به‌نظم کشیدن وقایع و حکایات و داستان‌های افسانه‌ای را داشته است؛ صرف‌نظر از برخی نکات و ایرادهای قابل‌اغماض مثل اطناب‌ها و اطالۀ کلام‌ها، التزام‌های بی‌مورد و ابیات مبهم انگشت‌شمار، باید گفت که خسرونامه نه تنها جزو منظومه‌های مشهور و خواندنی به‌شمار می‌آید بلکه سراینده آن، به‌ضرس قاطع، کسی نبوده است که عمداً اثر خود را

به عطار نیشابوری منتسب کند و مطمئناً عاملی که باعث شده‌است این اثر در طول تاریخ به نام عطار نیشابوری رقم بخورد، اولاً تشابه نام سراینده آن با نام عطار و ثانیاً دخل و تصرف کاتبان و نسخه‌نویسانی است که با آوردن نام آثار دیگر عطار و ذکر نام و تخلص او در ابیات متعدد، خواسته‌اند این منظومه را به نام عطار ثبت کنند و ناگزیر باید نظر منتقدان و دانشمندانی را که پیش از این در باب انتساب این منظومه به عطار تردید کرده و برخی ابیات آن را الحاقی و اضافه‌شده دانسته‌اند پذیرفت.

پیش از این گفته شد که خسرونامه منظومه‌ای است روان و سلیس و نمی‌توان آن را در ردیف آثار ضعیف و ناتندرست منسوب به عطار قرار داد. وجود برخی کنایات و اصطلاحات و ترکیبات زبانی خاص، قافیه‌پردازی درست و مطابق با اصول و قوانین، اشتغال اثر بر برخی اطلاعات علمی زمان مثل طب و داروسازی و بازی نرد و شطرنج و اصطلاحات موسیقی یا اطلاعات از زندگی و فرهنگ و عقاید عامه و امثال و ... نشان‌دهنده تبحر و تسلط سراینده و پشتکار او در مطالعه اشعار و دواوین شاعران مشهور هم‌عصر و دوره‌های پیش از وی است. آگاهی از اوزان و بحور شعر فارسی و تطبیق ساختار کلام با آنچه به استحکام و تقویت وزن شعر کمک می‌کند از قبیل تلفظ خاص واژگان، افعال و استفاده به‌جا از اختیارات شاعری همچون دیگر شاعران مشهور شعر فارسی، وی را در چشم مخاطب شاعری متبحر و مسلط جلوه می‌دهد. لذا در مقایسه خسرونامه با آثار منظوم مسلّم عطار تفاوت‌های چشمگیر و اختلاف‌های فاحش به چشم نمی‌خورد و تنها در چند مورد انگشت‌شمار می‌توان تأکید کرد که این منظومه را عطار نسوده‌است؛ چراکه هر شاعر صاحب‌سبکی می‌تواند شیوه خاصی در به‌کارگیری زبان شعری خود داشته باشد. نمونه‌های اندک زیر تفاوت ساختار زبانی خسرونامه با آثار اصلی عطار را از دو جنبه واژگان و نحو نشان می‌دهد:

۵- ۲- ۱- سطح واژگانی

به‌جرات می‌توان گفت که خسرونامه جزو آثاری است که در صورت تأیید نادرستی انتساب آن به عطار، می‌تواند در زمره داستان‌ها و منظومه‌های عاشقانه‌ای باشد که از حیث روایت‌پردازی و شیوه القای مفاهیم به مخاطب تا حد قابل‌قبولی مورد اقبال قرار گیرد.

این منظومه از حیث ویژگی‌های زبانی اشتراکات و مشابهت‌های زیادی با منظومه‌های مسلّم عطار دارد؛ بنابراین سطح واژگانی در این منظومه تفاوت زیادی با سطح واژگانی مثنوی‌های عطار ندارد. بعضی ویژگی‌های واژگانی که این منظومه را از منظومه‌های دیگر عطار متفاوت می‌کند، از این قبیل است:

- التزام یک واژه خاص در ابیات متوالی از جمله ویژگی‌های زبانی در این منظومه است که در نظر برخی منتقدان ایراد محسوب می‌شود؛ مثل التزام واژه «حوض» در ۱۷ بیت متوالی (عطار، ۱۳۳۹ ب: ۶۸-۶۹)، التزام واژه «مرغ» در ۱۱ بیت متوالی (همان: ۷۲)، التزام موی در ۱۳۱ بیت (همان: ۳۳۶-۳۴۲) و التزام کلمه «روی» در ۲۱ بیت متوالی (همان: ۲۰۷).

این منظومه از حیث ویژگی‌های زبانی اشتراکات و مشابهت‌های زیادی با منظومه‌های مسلّم عطار دارد؛ بنابراین سطح واژگانی در این منظومه تفاوت زیادی با سطح واژگانی مثنوی‌های عطار ندارد اما با دقت و تأمل در برخی واژگان این منظومه می‌توان مقایسه‌ای بین آن و اشعار واقعی عطار انجام داد:

- واژه ترکی «اکدش» در معنای معشوق و محبوب در شعر عطار به کار نرفته اما با توجه به اینکه سراینده خسرونامه به نظامی و این بیت خسرو و شیرین او نظر داشته‌است؛
نگاری اكدش است این نقش دمساز پدرو هندو و مارد در تُركِ طَنَاز
(نظامی، ۱۳۹۲: ۵۰۹)

از این واژه در منظومه خود بهره برده‌است:

درآمد اكدشی دوشیزه ناگاه پریشان کرده مشک تازه بر ماه
(عطار، ۱۳۳۹ ب: ۲۴۱)

- واژه «کژموی»:

چه کژمویی است در چشم تو افلاک به یک‌یک می‌نگر لاتعد عیناک
(همان: ۱۷)

- واژه «صنعت» به جای صنعت، هم در معنای صنعت و هنر و هم مکر و نیرنگ:
توان کردن به هر بیتی صنعت ولی از وی بگیرد هر طبیعت
صنعت را برای خویشتن گوی حکایت را برای انجمن گوی
(همان: ۲۹)
گنه نبود بتر زین در طبیعت مکن با بی‌گناهی این صنعت
(همان: ۴۱)

عطار به جای این واژه «صنعت» را در شعر خود به کار برده‌است:

هر چه او در چشم، جز صانع بود گر همه صنعت بود، ضایع بود
(عطار، ۱۳۹۵ الف: ۲۹۰)

زهی قدرت که از قدرت‌نمایی ز یک سر موی صد صنعت نمایی
(عطار، ۱۳۹۴ الف: ۹۱)

به صد صنعت نکو کرده‌ست دمساز چه گویی پیش هرکس راز خود باز
(عطار، ۱۳۹۴ ب: ۳۶۰)

- اصطلاح «دردکردن» در معنای تأثیرکردن به‌ویژه دربارهٔ اثربخشی سخن در کسی:
 من از هر نیک و از هر بد که گفتم یکی دردت نکرد از صد که گفتم
 (عطار، ۱۳۳۹: ۸۳)

در شعر عطار، برای این مفهوم اصطلاح «کارگردن» به‌کار رفته‌است:
 چون سخن در وی نیامد کارگر تن زدند آخر بدان تیمار در
 (عطار، ۱۳۹۵: ۲۹۰)
 گرچه جان موج می‌زند از تو چون زبان نیست کارگر چه کنم؟
 (عطار، ۱۳۹۲: ۴۷۱)

- فعل نهی «مشتاب» در خسرونامه به‌صورت «مشتاو» آمده‌است:
 عجب نبود که نهد عمر من داو مکن، مستیز، ای گل مست مشتاو
 (عطار، ۱۳۳۹: ۱۲۴)

در شعر عطار این فعل فقط به‌صورت «مشتاب» استفاده شده‌است:
 نیست کس را تا قیامت این طریق فکر کن خوش‌خوآن و مشتاب ای رفیق!
 (عطار، ۱۳۹۵ الف: ۴۴۹)

- در خسرونامه واژه «شنا» به‌صورت «شیناب» به‌کار رفته‌است:
 دلا تا کی کنی بر خشک شیناب که سرگردان شدم از تو چو سیماب
 (عطار، ۱۳۳۹: ۱۵۷)
 گروهی سر سوی شیناب بردند گروهی سر به زیر آب بردند
 (همان، ۲۱۲)
 هزاران طرفه جادوی کرشمه شده شینابگر بر روی چشمه
 (همان، ۲۳۷)

این واژه در شعر عطار به‌صورت «شنا» و «آشنا» آمده‌است:
 و تو سر در بحر پرشورم دهی آشنا نام آموزی و زورم دهی
 (عطار، ۱۳۹۵ الف: ۱۳۱)
 در چنین بحری نیارم کرد عزم آشنا هیچ عاشق را درین دریا شناگر یافتم
 (عطار، ۱۳۹۲: ۳۹۵)
 بحر خون در دلم چو موج زند من به خون درروم، شناه کنم
 (همان، ۴۷۰)

- واژه سپه‌گر در معنای سپاهی:
 چو مرد آن دلو از بالا درانداخت سپه‌گر خویش را تنها درانداخت
 (عطار، ۱۳۳۹: ۳۵۹)

این واژه در شعر عطار کاربرد ندارد. او معمولاً واژه «سپاهی» را به جای «سپه‌گر» در شعر خود استفاده کرده است:

که کرد آن زن زنا با یک سپاهی	بدادند ای عجب قومی گواهی
(عطار، ۱۳۹۴: ب: ۱۴۰)	
هیچ کس در دادخواهی ره نجست	هم رعیت هم سپاهی ره نجست
	(عطار، ۱۳۹۵: الف: ۴۲۱)
سلیمان گرچه با آن پادشاهی ست	ولیکن در سپاهت یک سپاهی ست
	(عطار، ۱۳۹۴: الف: ۹۷)
- واژه هم‌غم به معنای «غمخوار»:	
گهی با هم گهی بی هم نشسته	گهی هم‌غم گهی همدم نشسته
	(عطار، ۱۳۳۹: ب: ۱۲۷)
- واژه «کاووک» در معنای آشیانه:	
چو گویی جفت گیر او سوک گیرد	نه زان مرغی است کو کاووک گیرد
	(همان: ۱۳۱)

در شعر عطار این واژه وجود ندارد. او به جای این واژه، «آشیان» یا «آشیانه» را در شعر خود به کار گرفته است:

مرغ دل از آشیانی دیگرست	عقل و جان را سوی او آهنگ نیست
	(عطار، ۱۳۹۲: ۹۰)
حایطی بودش، درختی در میان	بر درختش کرد مرغی آشیان
	(عطار، ۱۳۹۵: ب: ۳۲۷)
الا یا مرغ حکمت‌دان زمانی	چه خواهی یافت زین به آشیانی
	(عطار، ۱۳۹۴: الف: ۱۰۷)

- واژه‌هایی مثل «پشتیون» (پشتیوان) در معنای چوبی که به جهت استحکام دیوار بر آن نصب کنند، «غراه» در معنای نوعی سلاح جنگی، «بامیغ» در معنای مشکوک و گمان‌آمیز و

«پیه‌آبه»، در شعر عطار کاربرد ندارند:	
تو گفتی چرخ را پشتیونی بود	که اختر گرد او چون روزنی بود
	(عطار، ۱۳۳۹: ب: ۲۱۸)
غراه بود بر دیوار بالا	نشسته دیدبان بر چرخ والا
	(همان‌جا)
یکی در عشق رویت می‌زند تیغ	دگر یک راز تو کاری بامیغ
	(همان: ۱۳۵)
به خرسندی شده در زیر پرده	همه خونابه و پیه‌آبه خورده
	(همان: ۳۳۰)

۵-۲-۲- سطح نحوی

با توجه به اینکه خسرونامه نسبت به سایر مثنوی‌های منسوب به عطار نیشابوری از حیث کاربردهای زبانی تقریباً در درجه بالایی از رسایی و فصاحت قرار دارد، از ایرادها و اشکالات در کاربردهای زبانی که یکی از مهم‌ترین سطوح آن سطح نحوی و اعمال درست اصول و قواعد دستور زبان فارسی است، برکنار است و به‌طور کلی نحو و دستور زبان در این منظومه جز در موارد اندکی که سراینده در آنها به دلیل تنگنای وزن کمی دچار لغزش شده، تاحدودی به‌درستی رعایت شده است. از موارد اندکی که از نظر نحو زبان دچار اختلال جزئی هستند، می‌توان به این نمونه‌ها اشاره کرد:

- در بیتی از این منظومه سراینده برای رساندن یک معنای قیدی، از دو لفظ قیدساز استفاده کرده است که به‌نوعی حشو به حساب می‌آید؛ «سخت» و «بغایت»، دو واژه با یک مفهوم قیدی مشترک هستند و آوردن یکی از آنها در جمله کافی است و هیچ خللی به معنای جمله وارد نمی‌کند:

الهی سخت می‌ترسم بغایت که در پیش است راهی بی‌نهایت
(عطار، ۱۳۳۹: ۹)

هر کدام از این دو واژه قیدساز در شعر عطار به‌تنهایی در جمله به‌کار رفته‌اند:
به دریا گفت «ای بس بی‌نهایت ز آرام تو می‌ترسم بغایت...
(عطار، ۱۳۹۴ الف: ۱۹۰)

چو مُردت می‌نیسم در هدایت ز کافر مُردنت ترسم بغایت
(عطار، ۱۳۹۴ ب: ۲۹۵)
سخت می‌ترسید گبر هیچ‌کس گفت «ای آتش! مرا فریاد رس»
(عطار، ۱۳۹۵ الف: ۱۷۵)

- عدم تطابق فعل و فاعل در مصراع اول بیت زیر سبب اختلال در نحو جمله شده است. «آن‌که» در معنای «آن کسی که»، فاعل مفرد است و باید فعل مفرد برای آن آورده شود اما در بیت زیر به دلیل تنگنای وزن، به جای «آن‌که» قرار گرفته و با فعل جمع به‌کار رفته است:
پس اینجا تو یقین‌دان گان‌که هستند به نور صبح صادق حق پرستند
(عطار، ۱۳۳۹: ۲۱)

۵-۳- محتوا

درونمایه و محتوای اصلی خسرونامه، «عشق» است و این منظومه به‌طور کلی یک منظومه عاشقانه است و به بیان روابط عاشقانه دو نفر و شرح و توصیف موانع وصال می‌پردازد. سراینده

در این خصوص تمام تبحر و تسلط خود را به کار گرفته و تقریباً اثری منسجم و هماهنگ به وجود آورده‌است. فرم و صورت منظومه نیز، متأثر از این درونمایه، با واژگان و جملات و تصاویر مرتبط با موضوع عشق پرداخته شده‌است و پیش از این نیز گفته شد که شاعر آن را با تأثیرپذیری از منظومه‌های عاشقانه مشهوری همچون خسرو و شیرین نظامی سروده‌است. عشق در این منظومه با عشق در درونمایه منظومه‌های عطار تفاوت دارد؛ عشق در آثار عطار چیزی جز عشق به معشوق ازلی و ابدی و اشتیاق به وصال او نیست؛ عشقی که در راه آن نه تنها تعلقات دنیوی و جسمانی بلکه حتی هستی مادی سالک عاشق فنا می‌شود. حال آنکه در حقیقت چیزی از این مفاهیم در داستان عاشقانه خسرونامه دیده نمی‌شود و خسرونامه از این نظر که صرفاً به روایت عشق واقعی و ارزشمند دو انسان زمینی و فراق و وصال آنها می‌پردازد، با افکار و اندیشه‌های عطار درباره عشق و مسائلی که در منظومه‌های او مطرح می‌شود تفاوت دارد.

نکته جالب و قابل تأمل درباره محتوای این منظومه اینکه تمامی جنگ و جدال‌ها، کشمکش‌ها و موانعی که در سراسر داستان بر سر وصال گل و هرمن صورت گرفته، حاکی از این مسأله است که در ذهن و اندیشه سراینده این منظومه، دغدغه وصال به مقصود همراه با تلاش و کوشش و طبیعتاً تحمل سختی‌ها و مصائب فراوان، در درجه بالایی از اهمیت قرار داشته‌است و اگر نخواهیم این منظومه را صرفاً متمایل به توصیف و به تصویر کشیدن عشق زمینی دو انسان قلمداد کنیم، می‌توان ردپای نوعی اندیشه عرفانی توأم با عشق را از آن دریافت کرد؛ به‌ویژه که در سراسر منظومه شاهد ابیاتی هستیم که در آنها، سراینده به بیان اندیشه‌های ارزشمند خود درباره عشق و مقولات دیگر زندگی پرداخته‌است. پس نمی‌توان این منظومه را صرفاً داستانی عاشقانه نامید و عشق موجود در آن را به تمامی زمینی و مجازی قلمداد کرد.

در اینکه سراینده این منظومه از مطالب و مباحث عرفانی روزگار خود اطلاع و آگاهی داشته شکی نیست. در بسیاری از ابیات منظومه تأثیرپذیری از آرا و اندیشه‌های عرفانی محیی‌الدین ابن عربی مشهود است؛ به‌ویژه مشهورترین نظریه او که بحث «وحدت وجود» است، در این ابیات قابل ردیابی است:

جهانداری که پیدا و نهان است	نهان در جسم و پیدا در جهان است
چو ظاهر شد ظهور او جهان بود	چو باطن شد بطونش نور جان بود
ز پنهانیش در باطن جان خاست	ز پیدایشش در ظاهر جهان خاست

(عطار، ۱۳۳۹: ۱)

در آن وحدت دو عالم را شکی نیست	که موجود حقیقی جز یکی نیست
خداست و خلق جز نور خدا نیست	ولی زو نور او هرگز جدا نیست
حق است و نور حق چیز دگر نیست	بباید گفت حق جز حق دگر کیست
اگر آن نور را صورت هزار است	ولی در پرده یک صورت‌نگار است

(همان: ۶)

تفاوتی که از این نظر بین سراینده خسرونامه و عطار وجود دارد، این است که عطار «وحدت» را صرفاً در تقابل با شرک قرار می‌دهد:

چو تو از شرک درد از شیر دیدی	خطی در دفتر وحدت کشیدی
مکن دعوی وحدت آشکاره	که تو از شرک هستی شیرخواره
کجا بیند گل توحید جانت	که بوی شرک آید از دهانت؟

(عطار، ۱۳۹۴: ۲۶۶)

بنابراین تأثیرپذیری سراینده از افکار و اندیشه‌های عرفانی ابن عربی یکی از قراینی است که می‌توان با آن نادرستی انتساب خسرونامه به عطار نیشابوری را تأیید کرد.

۶- نتیجه‌گیری

خسرونامه در میان مثنوی‌هایی که به نادرست به عطار نیشابوری نسبت داده شده، از جمله منظومه‌هایی است که تا حدود قابل توجهی از روانی، سلاست و شیوایی برخوردار است و می‌توان گفت برخلاف دیگر آثار که به احتمال قوی به عمد و به دلایل مختلف از جمله دلایل سیاسی و مذهبی به نام عطار نیشابوری منتشر شده‌اند، از شاعر توانمندی است که در قرن ششم هجری می‌زیسته و نام او بنا بر تحقیقات برخی محققان، شیخ عطار ابوعبدالله میانجی بوده است؛ در نتیجه به نظر نمی‌رسد که وی اثرش را به دلایل خاصی به عطار نیشابوری منسوب کرده باشد بلکه ممکن است بعدها کاتب جاعلی با الحاق برخی ابیات از منظومه‌های اصلی عطار، این اثر را به نام عطار نیشابوری معرفی کرده باشد. در هر صورت منظومه خسرونامه جزو منظومه‌های عاشقانه مشهور زمان خود است که متأسفانه با گمنام‌ماندن سراینده‌اش، سال‌هاست در سلک آثار عطار نیشابوری درآمده و تردید محققان و پژوهشگران مختلفی را در خصوص انتسابش به عطار برانگیخته است. خسرونامه با شکل و ساختاری تقریباً منسجم و منظم و با اندکی اختلاف با شیوه عطار در تنظیم مطالب در منظومه‌هایش سروده شده است؛ سراینده با آگاهی کامل از شیوه‌های سرایش یک منظومه بلند، به فصل‌بندی و تنظیم مطالب

مختلف اثر پرداخته و پس از پاره‌ای مقدمه‌چینی‌های منطقی و معقول داستان خود را آغاز کرده‌است. از حیث کاربردهای زبانی نیز، نکات قابل توجهی در این منظومه قابل ردیابی است؛ وجود برخی واژه‌ها، کنایات و امثال، اطلاعات علمی و دانش زمان و... نشان‌دهنده اطلاع و وقوف شاعر بر زبان فارسی و مطالعه دقیق آثار گذشتگان است. نحو و رعایت اصول و قواعد زبان نیز در این اثر به‌جز پاره‌ای سهوها و خطاهای جزئی، حاکی از تسلط وی بر کاربرد درست اصول و قواعد زبان، به‌ویژه زبان شعر فارسی است. «عشق»، برجسته‌ترین و مهم‌ترین موضوع و مضمون این اثر است و با وجود اینکه به توصیف روابط عاشقانه میان دو انسان زمینی می‌پردازد، حاوی برخی نکات عرفانی متأثر از اندیشه وحدت وجودی محیی‌الدین ابن‌عربی است. وجود برخی مواظ و نصایح اخلاقی در خلال ابیات نیز، به فخامت و ارزشمندی محتوای اثر افزوده‌است. مطالعه و بررسی این اثر در سه سطح ساختار، زبان (واژگان و نحو) و محتوا و مقایسه آن با چهار منظومه مسلم عطار یعنی اسرارنامه، الهی‌نامه، منطق‌الطیر و مصیبت‌نامه نشان می‌دهد که اولاً با وجود مشابهت‌ها و اشتراکات زیاد از حیث ویژگی‌های زبانی بین خسرونامه و منظومه‌های اصلی عطار، تفاوت‌های چشمگیر از نظر کاربرد برخی واژگان بین این دو دسته اثر غیرقابل اغماض است؛ دوم، با وجود برخورداری خسرونامه از فصاحت و روانی قابل قبول از حیث کاربردهای نحوی زبان، می‌توان لغزش‌ها و اختلالات جزئی در این منظومه یافت که در زبان شعری عطار وجود ندارد؛ سوم، محتوای خسرونامه از نظر بیان مسائل مربوط به عشق و پرداختن به عرفان و مباحث عرفانی با آنچه در سروده‌های عطار می‌بینیم تفاوت دارد؛ زیرا خسرونامه منظومه‌ای است داستانی که به بیان روابط عاشقانه میان دو نفر و شرح و توصیف موانع وصال آن دو می‌پردازد؛ لذا عشق در این منظومه از گذرگاه عشق مجازی و زمینی به سمت عشقی آسمانی و پاک عبور می‌کند و اصولاً عشقی است که بیشتر در روابط عاطفی میان دو نفر جاری است و سراینده از این منظر به بیان اندیشه‌ها و عقاید عرفانی خود که بیشتر متأثر از آرای محیی‌الدین ابن‌عربی، به‌ویژه بحث وحدت وجود است گریز می‌زند؛ حال آنکه در سروده‌های واقعی عطار، عشق، چیزی جز عشق به معشوق ازلی و ابدی و اشتیاق به وصال او نیست؛ عشقی که در راه آن نه تنها تعلقات دنیوی و جسمانی بلکه حتی هستی مادی سالک عاشق فنا می‌شود. قدیمی‌ترین نسخه خطی یافت‌شده از خسرونامه سال ۶۹۶ق است که نشان می‌دهد این منظومه در قرن هفتم سروده

شده و با دقت و تأمل در متن خسرونامه و اشاره سراینده به برخی مسائل اجتماعی و عقیدتی زمان مشخص می‌شود که سراینده نه شیخ فریدالدین عطار نیشابوری بلکه شخصی بوده‌است به نام شیخ عطار عبدالله میانجی که در اصفهان می‌زیسته‌است.

منابع

- آقابزرگ تهرانی محمدمحسن. *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳ق.
- اکبری بیرق حسن، کوهساریان فائزه. بررسی خسرونامه عطار نیشابوری از دیدگاه صورتگرایی. در مجموعه مقالات سومین همایش ملی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران. تهران: مؤسسه پژوهشی مدیریت مدیر، ۱۳۹۶؛ ۱-۲۴.
- درایتی مجتبی. *فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)*. مشهد: مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد. ۱۳۸۹.
- ریتر هلموت. *دریای جان*. ترجمه زریاب خویی و مهرآفاق بایوردی. تهران: الهدی. ۱۳۸۸.
- زرین کوب عبدالحسین. *جست‌وجو در تصوف ایران*. تهران: امیرکبیر. ۱۳۷۹.
- عزتی‌پور احمد. آیا خسرونامه از عطار نیشابوری است. *کیهان اندیشه*، ۱۳۷۴؛ ۱۱(۶۲): ۱۶۳-۱۷۲.
- عطار نیشابوری فریدالدین. *اسرارنامه*. مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن. ۱۳۹۴الف.
- عطار نیشابوری فریدالدین. *الهی‌نامه*. مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن. ۱۳۹۴ب.
- عطار نیشابوری فریدالدین. *خسرونامه*. به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری. تهران: تابان. ۱۳۳۹.
- عطار نیشابوری فریدالدین. *دیوان*. به‌اهتمام و تصحیح تقی تفضلی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. ۱۳۹۲.
- عطار نیشابوری فریدالدین. *مختارنامه*. مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن. ۱۳۸۶.
- عطار نیشابوری فریدالدین. *مصیبت‌نامه*. مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن. ۱۳۹۵الف.
- عطار نیشابوری فریدالدین. *منطق‌الطیر*. مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن. ۱۳۹۵ب.
- فروزانفر بدیع‌الزمان. *شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین عطار نیشابوری*. تهران: دهخدا. ۱۳۵۳.
- گرامی سارا، واردی زرین‌تاج. مروری بر مضامین خسرونامه. *مطالعات ایرانی*، ۱۳۹۸؛ ۱۸(۳۵): ۲۴۷-۲۷۲.
- مالمیر تیمور. بررسی سبکی خسرونامه برای تبیین صحت انتساب آن به عطار نیشابوری. *بهار ادب*، ۱۳۹۰؛ ۴(۳): ۱-۲۰.

- میرانصاری علی. کتابشناسی عطار. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی. ۱۳۸۲.
- مینوی مجتبی. داستان گل و هرمز از شیخ عطار. مجله سخن، ۱۳۳۶؛ (۸): ۴۵۴-۴۴۳.
- نحوی اکبر. خسرونامه (گل و هرمز) از کیست. جستارهای ادبی، ۱۳۸۹؛ ۴۳ (۱۶۹): ۷۵-۹۶.
- می گنجهای. خسرو و شیرین. تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر. ۱۳۹۲.
- نفیسی سعید. زندگی‌نامه عطار نیشابوری. تهران: اقبال. ۱۳۸۴.

روش استناد به این مقاله:

زینال‌زاده حمیده، مشتاق‌مهر رحمان، گلی احمد. بحثی در صحت و سقم انتساب منظومه خسرونامه. زبان فارسی و گویش‌های ایرانی، ۱۴۰۲؛ ۱(۱۵): ۹۳-۱۱۳. DOI:10.22124/plid.2024.24954.1643

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Zaban Farsi va Guyeshhay Irani (Persian Language and Iranian Dialects)*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی